

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 32 (2011)

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011), Περίοδος Δ'

Ο ζωγράφος του ναού των Αγίων Αναργύρων στη μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου

Γεώργιος ΒΕΛΕΝΗΣ

doi: [10.12681/dchae.691](https://doi.org/10.12681/dchae.691)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΕΛΕΝΗΣ Γ. (2014). Ο ζωγράφος του ναού των Αγίων Αναργύρων στη μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 32, 129–138. <https://doi.org/10.12681/dchae.691>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ζωγράφος του ναού των Αγίων Αναργύρων στη
μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου

Γεώργιος ΒΕΛΕΝΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011) • Σελ. 129-138

ΑΘΗΝΑ 2011

Γεώργιος Βελένης

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΓΓΑΙΟΥ

*Αφιερώνεται στον φίλο συμπατριώτη και συνάδελφο,
ομότιμο καθηγητή Βασίλη Άτσαλο.*

Ο ζωγράφος του ναού των Αγίων Αναργύρων της μονής Εικοσιφοινίσσης ή Κοσινίτσας ταυτίζεται με το μοναχό Θεοφάνη, που τοιχογράφησε τη λιτή του παλαιού καθολικού στη μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους.

The painter of the church of the Hagioi Anargyroi in the Eikosifoinissa or Kosinitsa monastery is identified with the monk Theophanes, who painted the lite of the old katholikon in the Xenophon monastery on Mount Athos.

Οι τοιχογραφίες του κοιμητηριακού ναού των Αγίων Αναργύρων στη μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου στο Παγγαίο, της γνωστής και με την ονομασία μονή Κοσινίτσας ή Εικοσιφοινίσσης¹, αποτέλεσαν το αντικείμενο μελέτης του Θ. Παπαζώτου². Στη δημοσίευσή του επανεξετάζεται η κτητορική επιγραφή του ναού και γίνεται σύντομη παρουσίαση του ζωγραφικού διακόσμου. Ο συγγραφέας δίνει φωτογραφία, απόγραφο και μεταγραφή της επιγραφής σε μεγαλογράμματη γραφή. Απόγραφο της ίδιας επιγραφής είχε δημοσιεύσει, τρία χρόνια νωρίτερα, και ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος (Εικ. 1)³ και μάλιστα πιο καλοσχεδιασμένο από το αντίστοιχο

του Θ. Παπαζώτου. Η μικρογράμματη μεταγραφή που ακολουθεί, βασίζεται στα απόγραφα των δύο ερευνητών –κυρίως του πρώτου– και στη φωτογραφία του δευτέρου⁴.

+ Άνιστορήθη ό θείος και πάνσεπτος ναός τών άγιών Άναργύρων Κωσμά και Δαμιανού διά σηνδρομής [και κόπου] / τού πανιερωτάτου μ(η)τροπολίτου τ(ης) άγιωτάτης μ(η)τροπόλεος Δράμας κυρού Ίωακ(ει)μ και δε[ύτερον κτήτο]ρος. / Έγράφη έν έτι του ζ' χιλύωντε]τερήδον ήκάδι τριπλή και άπλή [-----/-----].

Το από κτίσεως κόσμου έτος ζξ[;] (= 706[;]), που δίνεται περιφραστικά στην τελευταία και αποσπασματικά σω-

Λέξεις κλειδιά

16ος αιώνας.
Ελλάδα, Μακεδονία, Μονή Εικοσιφοινίσσης, Μονή Ξενοφώντος.
Ζωγραφική.
Ζωγράφος Θεοφάνης.

Keywords

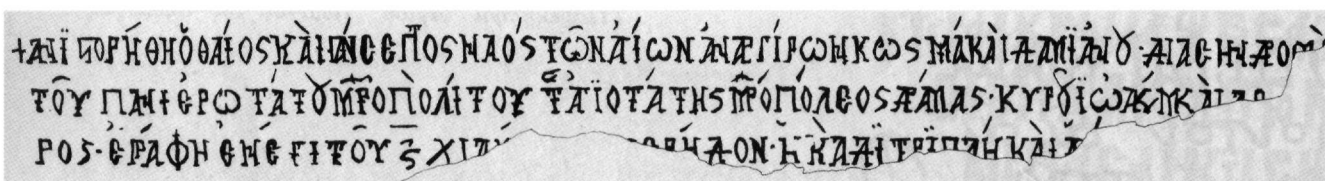
16th century.
Greece, Macedonia, Eikosifoinissa monastery, Xenophon monastery.
Painting.
Painter Theophanes.

¹ Β. Άτσαλος, *Η ονομασία της ιερής μονής της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, της επονομαζόμενης της Κοσινίτσας ή Εικοσιφοινίσσης*, Δράμα 1996.

² Θ. Παπαζώτος, «Η χρονολόγηση των επιχρισμένων τοιχογραφιών του ναού των Αγίων Αναργύρων της Εικοσιφοινίσσας του Παγγαίου», *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Α' Τοπικό Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1980, 419-426.

³ Ν. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, πίν. 57, αριθ. 145 (στο εξής: Μουτσόπουλος 1977).

⁴ Στην προτεινόμενη μεταγραφή διατηρείται η ορθογραφία του επιγραφικού κειμένου, αλλά με φιλολογική χρήση τονισμού και στίξης. Κατά βάση, υιοθετείται η μεταγραφή του Θ. Παπαζώτου με τις ακόλουθες κατά σειρά διαφορές: α) Άνιστορήθη αντί ΑΝΗΣΤΟΡΗΘΗ. β) θείος αντί ΘΗΟΣ. γ) Ίωακ(ει)μ αντί ΙΩΑΚΗΜ. δ) χιλ[ωντε]τερήδον αντί ΧΙΛ[ΙΩΝΤΕΤΕΡΗΔΟΝ]. ε) δε[ύτερον κτήτο]ρος αντί δε[υτέ]ρου κτήτο]ρος. στ) και άπλή[-----] αντί ΚΑΙ ΑΠΛΗ. Στο χάσμα που ακολουθεί μετά το επίθετο «άπλή» θα υπήρχε αναγκαστικά η μονάδα του έτους (θεωρητικά από άπλή πρώτη έως άπλή ένατη).

Εικ. 1. Απόγραφο κτητορικής επιγραφής στους Αγίους Αναργύρους της μονής του Παγγαίου (Μουτσόπουλος 1977, αριθ. 145).

ζόμενη σειρά της επιγραφής⁵, συνιστά χρονολογική ένδειξη για τη φιλοτέχνηση των τοιχογραφιών, οι οποίες ολοκληρώθηκαν σε άγνωστη ημερομηνία, αλλά, θεωρητικά, εντός της δεκαετίας που μεσολαβεί ανάμεσα στην 1η Σεπτεμβρίου 1552 και την 31η Αυγούστου 1561. Η διάρκεια της θητείας του αναφερόμενου μητροπολίτη Δράμας Ιωακείμ Γ' δεν είναι γνωστή. Παρεμβάλλεται ανάμεσα στο έτος 1548 και το 1572, αλλά δεν γνωρίζουμε το ακριβές χρονικό πλαίσιο της θητείας του στη Μητρόπολη Δράμας⁶. Στους επισκοπικούς καταλόγους έχει περάσει από την αναφορά του σε μία μαρμάρινη επιγραφή του έτους 1554/5, όπου μνημονεύεται ως ανακαινιστής μιας πτέρυγας της ίδιας μονής⁷.

Η επιγραφή των Αγίων Αναργύρων δεν προσφέρεται για ακριβέστερο χρονικό προσδιορισμό της θητείας του Ιωακείμ Γ'. Στο επιγραφικό κείμενο επισημαίνεται η συμβολή του χορηγού της τοιχογράφησης, με την προσθήκη της χαρακτηριστικής φράσης «και δεύτερον κτήτορος»⁸, που σημαίνει ότι είχε προηγηθεί και ένα άλλο έργο του στην ίδια μονή. Προφανώς το σχετικό χωρίο δεν αφορά την αρχιτεκτονική του ναού⁹, αλλά την πτέρυγα που έφερε την επιγραφή του 1554/5, έτος post quem για τον προσδιορισμό στενότερου χρονικού πλαισίου για τις τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων (1554-1561)¹⁰. Επισημαίνεται ότι η επιγραφή του ναού παρουσιάζει κάποια αξιόλογα εξωτερικά χαρακτηριστικά που

απαιτούν παλαιογραφική εξέταση. Εάν δεν υπήρχε η σχετική χρονολογία και κρίνοντας μόνο από τη γενική εντύπωση της γραφής, θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για επιγραφή μεταγενέστερων χρόνων, εξαιτίας των ενδιάμεσων κόμβων που υπάρχουν στις όρθιες κεραίες πολλών γραμμάτων.

Εκείνο που ξενίζει ακόμη περισσότερο και αξίζει να σχολιαστεί είναι ο τρόπος γραφής του σίγμα. Το συγκεκριμένο γράμμα, όταν βρίσκεται στην αρχή ή σε ενδιάμεση θέση των λέξεων, έχει μηνοειδή μορφή, ενώ όταν βρίσκεται στο τέλος αποδίδεται με ένα χαρακτηριστικό σχήμα που μοιάζει με το μικρογράμματο τελικό σίγμα των ημερών μας. Πρόκειται για μία ιδιόμορφη για την εποχή της περίπτωση, τουλάχιστον σε ότι αφορά τη γενικευμένη χρήση του συγκεκριμένου σχήματος σε όλες τις καταλήξεις του επιγραφικού κειμένου.

Το τελικό σίγμα στη μεγαλογράμματη γραφή ήταν γνωστό σε διάφορες παραλλαγές, κυρίως από συνοδευτικά κείμενα αγίων. Οι καλλιτέχνες το χρησιμοποιούσαν, κατά κανόνα, στο τέλος του επιθέτου «άγιος», σε συνδυασμό με το όμικρον, εξυπηρετώντας εικαστικές ανησυχίες. Κατά τα άλλα, όλα τα υπόλοιπα γράμματα της επιγραφής των Αγίων Αναργύρων βρίσκονται στο πνεύμα της εποχής, χωρίς να λείπουν και σχήματα από το μακρινό παρελθόν. Το τελικό σίγμα, που αποτελεί σταδιακό απόκτημα της μικρογράμματης γραφής, υιοθετήθηκε από τον ζωγράφο

⁵ Η φωτογραφία που δημοσιεύει ο Θ. Παπαζώτος είναι σχετικά θολή. Στο κάτω μέρος της επιγραφής ενδέχεται να υπήρχε ακόμη μία ή και δύο σειρές, που εξέπεσαν.

⁶ Για πλήρη επισκοπικό κατάλογο της Μητρόπολης Δράμας και τις κατά καιρούς ονομασίες της βλ. το κείμενο του Σ. Πασχαλίδη στην έκδοση του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του ΑΠΘ με τίτλο *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας* (γενική εποπτεία Θ. Ζήσης), Θεσσαλονίκη 1996, 50-52 (στο εξής: Πασχαλίδης 1996).

⁷ Κ. Ζησιού, «Έρευνα και μελέτη των εν Μακεδονία χριστιανικών μνημείων», ΠΑΕ 1913, 201 (στο εξής: Ζησιού 1913).

⁸ Η συμπλήρωση *δευτέρου κτήτορος* που είχε προταθεί από τον προηγούμενο εκδότη της επιγραφής αποκλείστηκε εξαιτίας του τόνου

που υπάρχει πάνω από την πρώτη συλλαβή, όπως προκύπτει από τη φωτογραφία που δημοσιεύει ο ίδιος (Παπαζώτος 1980, πίν. 24, εικ. 1).

⁹ Σύμφωνα με τα λεγόμενα της επιγραφής η κτητορία αφορά μόνο τη ζωγραφική. Αυτό όμως δεν αποκλείει την περίπτωση να ήταν και ιδρυτής του κτίσματος ή χορηγός κάποιας διασκευής του παρεκκλησίου. Ακόμη όμως και αν είχε συμβεί κάτι τέτοιο, δεν υπήρχε λόγος διάκρισης της κτητορίας σε πρώτη για την αρχιτεκτονική και δεύτερη για τη ζωγραφική του ίδιου κτηρίου.

¹⁰ Κατά συνέπεια, στο αντίστοιχο χάσμα με τις χρονολογικές ενδείξεις θα αναμέναμε μία μονάδα στο έτος από κτίσεως κόσμου μετά την τρίτη και έως την ένατη.

Εικ. 2. Κτητορική επιγραφή στη λιτή της μονής Ξενοφώντος (αρχείο Γ. Φουστέρη).

των Αγίων Αναργύρων και το πέρασε αβίαστα στη μεγαλογράμματη επιγραφή του ναού.

Ίσως πρόκειται για ένα πρόσωπο που ήταν γραφέας χειρογράφων και ζωγράφος ταυτόχρονα, φαινόμενο γνωστό στη βυζαντινή τέχνη¹¹.

Παρόμοια χρήση του τελικού σίγμα απαντά και στη μεγαλογράμματη επιγραφή της λιτής του παλαιού καθολικού στη μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους (Εικ. 2)¹², όπου διαβάζουμε τα ακόλουθα:

+ Ουτος ο ναός ο άγιος και περιβόοιτος του άγιου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου εξωγραφήσιν και ευπρεπίσιν δια σιδρομής τε κόπου τε και(αι) εξόδου του ευγενεστάτου άρχωντος της Κάτου Βλαχίας κυρου Νιάκου Μάνου και(αι) της σιβίου αυτού Άγα δια μνιμόσινον αυτού και ψυχικήν

σωτηρίαν. Έτελήωθην ο ναός ουτος οκτωβριου μηνός ης την πρώτην ημέρα σαβάτο οίπο χηρός Θεοφάνου μοναχου τάχα και(αι) άηγογράφου επη έτους ζοβ'.

Από την παραπάνω γραπτή επιγραφή προκύπτει ότι οι τοιχογραφίες της λιτής στη μονή Ξενοφώντος ολοκληρώθηκαν την 1η Οκτωβρίου 1563¹³, δηλαδή αργότερα από του ναού των Αγίων Αναργύρων της μονής του Παγγαίου. Χορηγοί του έργου ήταν ο άρχοντας της Κάτω Βλαχίας Νιάκος Μάνος και η σύζυγός του Άγα, πρόσωπα που απασχόλησαν επανειλημμένα την έρευνα, αλλά δεν δόθηκαν ικανοποιητικές απαντήσεις στο ζήτημα της ταύτισής τους¹⁴.

Το ενδιαφέρον για την ιστορία της τέχνης είναι ότι μαρτυρείται το όνομα του επικεφαλής ζωγράφου που ανέλα-

¹¹ Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο* (επιμ. Μ. Βασιλάκη), Ηράκλειο 1997, 154, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹² Ευχαριστώ τον μαθητή μου Γ. Φουστέρη για τις φωτογραφίες από το καθολικό της μονής Ξενοφώντος.

¹³ Επισημαίνεται ότι η ημέρα του μήνα δεν έρχεται σε συμφωνία με την ημέρα της εβδομάδας. Την 1η Οκτωβρίου του 1563 ήταν ημέρα Παρασκευή. Σάββατο ήταν στις 2 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Η περίπτωση αντιστοιχίας του έτους κόσμου ζοβ' με αφαίρεση του 5508 (7072-5508 = 1564) αποκλείεται, όχι μόνο επειδή το εκκλησιαστικό έτος άρχιζε την 1η Σεπτεμβρίου, αλλά επειδή η 1η Δεκεμβρίου 1564 αντιστοιχούσε σε Δευτέρα, με αποτέλεσμα η διαφορά να ανέρχεται σε δύο ημέρες της εβδομάδας. Η ασυμφωνία της μιας ημέρας ίσως οφείλεται σε ακούσιο λάθος του γραφέα, ο οποίος είχε

κατά νου 31 ημέρες για το μήνα Σεπτέμβριο, όπως για τον προηγούμενο και τον επόμενο μήνα. Είναι πολύ πιο πιθανό η επιγραφή να γράφτηκε πολύ αργά το απόγευμα, που η εκκλησιαστική ημέρα άλλαξε με τη δύση του ήλιου, ενώ έως τα μεσάνυχτα εξακολουθούσε να τρέχει η 30η Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με το ιουλιανό ημερολόγιο. Εάν πράγματι είναι έτσι, τότε έχουμε μια πολύ καλή ένδειξη, αλλά και αφορμή για αναζήτηση και άλλων παρόμοιων παραδειγμάτων, κυρίως από τον κύκλο των γραφέων που παρήγαγαν χειρόγραφα. Το θέμα αυτό παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον, αλλά ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της εργασίας.

¹⁴ P. S. Nasturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (OCA 227), Ρώμη 1986, όπου σχετική βιβλιογραφία. Το όνομα του χορηγού είναι Νιάκος (Μάνου) και όχι Νιλκουμάνου, όπως εκλαμβάνεται από ορισμένους ερευνητές.

Εικ. 3. Άγιοι Ανάργυροι μονής Παγγαίου. Ο προφήτης Ιωνάς. Λεπτομέρεια από τη Ρίζα του Ιεσσαί (Παπαζώτος 1980, εικ. 2).

βε την τοιχογράφηση της λιτής. Ένας άγνωστος από αλλού καλλιτέχνης, που ήταν μοναχός και έφερε το όνομα Θεοφάνης, όπως και ο περίφημος ζωγράφος από την Κρήτη, με τον οποίο δεν έχει καμιά σχέση.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο Θεοφάνης που ζωγράφησε τη λιτή στη μονή Ξενοφώντος ταυτίζεται με τον ανώνυμο ζωγράφο των Αγίων Αναργύρων της μονής του Παγγαίου. Οι δύο επιγραφές παρουσιάζουν τόσο μεγάλη ομοιότητα που δεν αφήνουν κανένα περιθώριο για αμφισβήτηση. Κλειδί και κορυφαίο εργαλείο για την ασφαλή ταύτιση αποτελεί το τελικό σίγμα, το οποίο αρκεί από μόνο του για την απόδοση των δύο επιγραφών στο ίδιο

χέρι. Εξάλλου, και όλα τα άλλα γράμματα είναι πανομοιότυπα στις δύο κτητορικές επιγραφές.

Το όνομα του μοναχού Θεοφάνη ενδέχεται να ήταν γραμμένο και στην επιγραφή των Αγίων Αναργύρων, και ειδικότερα στο κάτω τμήμα που έχει εκπέσει¹⁵. Εκεί κοντά θα υπήρχε και το έτος της δεκαετίας, ενδεχομένως και η ακριβής ημερομηνία ολοκλήρωσης του έργου. Τα παράπλευρα θέματα, που θα μπορούσε να θέσει κανείς για τη μονή του Παγγαίου, είναι πολλά αλλά ξεφεύγουν από τους στόχους του μικρού αυτού άρθρου¹⁶. Προς το παρόν, εκείνο που ενδιαφέρει είναι η ταύτιση του καλλιτέχνη που τοιχογράφησε τον κοιμητηριακό ναό του μοναστηριού, με απώτερο στόχο την κατανόηση του έργου του στο πλαίσιο της ζωγραφικής των μέσων του 16ου αιώνα. Μια τέτοια προσπάθεια αποκτά μεγαλύτερη σημασία, όταν αναλογιστούμε τη φτώχεια της ευρύτερης περιοχής σε μνημεία της πρώιμης Τουρκοκρατίας και όχι μόνο. Από την άλλη πλευρά θα είχε και γενικότερο ενδιαφέρον για την ιστορία της τέχνης η εκεί παρουσία ενός επώνυμου ζωγράφου, που θεωρείται ότι εκπροσωπεί εντελώς διαφορετικές τάσεις από εκείνες που αναπτύχθηκαν την ίδια εποχή σε άλλες περιοχές του βαλκανικού χώρου.

Δυστυχώς, επί θητείας του μητροπολίτη Διονυσίου Κυράτσου, η μονή του Παγγαίου υπέστη μεγάλη κλίμακας εξωραϊστικές επεμβάσεις, που αλλοίωσαν τον αυθεντικό χαρακτήρα του μνημειακού συνόλου. Το ίδιο συνέβη και με πολλά άλλα μεταβυζαντινά και νεότερα εκκλησιαστικά μνημεία από την περιοχή της δικαιοδοσίας του με την ανοχή των αρμόδιων υπηρεσιών και οργάνων.

Ο αείμνηστος Θ. Παπαζώτος, που καταγόταν από εκείνη την περιοχή, είχε την ευκαιρία να δει το σύνολο του γραπτού διακόσμου των Αγίων Αναργύρων σε επίσκεψη που έκανε το 1972. Θέλοντας να εμβαθύνει στη ζωγραφική του μνημείου πήγε πάλι την επόμενη χρονιά. Στο μεταξύ, όπως γράφει ο ίδιος, «...οι εκκλησιαστικές αρχές της περιοχής..., επέφεραν καταστροφικές αλλοιώσεις στο σύνολο των τοιχογραφιών..., επιχρίστηκαν οι τοιχογραφίες και τοιχογραφήθηκαν ξανά οι επιφάνειες... και εξαφανίστηκε κάθε δυνατό-

¹⁵ Παπαζώτος 1980, πίν. 24, εικ. 1.

¹⁶ Το ανατολικό τμήμα του ναού, για παράδειγμα, με την ουδέτερη τοιχοποιία του και τη χαρακτηριστική για τα χρόνια της Τουρκοκρατίας απότμηση στη βορειοανατολική γωνία, θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί έργο των μέσων του 16ου αιώνα. Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες που κοσμούν τμήματα του

ιερού ίσως δώσουν πρόσθετες πληροφορίες. Πάντως, από τις λίγες φωτογραφίες που είχα στη διάθεσή μου, είμαι βέβαιος ότι δεν είναι ο ζωγράφος που έγραψε την κτητορική επιγραφή του κοιμητηριακού ναού. Πρόκειται για καλλιτέχνη της λεγόμενης «κρητικής σχολής».

Εικ. 4. Λιτή μονής Ξενοφώντος. Ο άγιος Γεώργιος επάνω από την είσοδο προς τον κυρίως ναό. Λεπτομέρεια (αρχείο Γ. Φουστέρη).

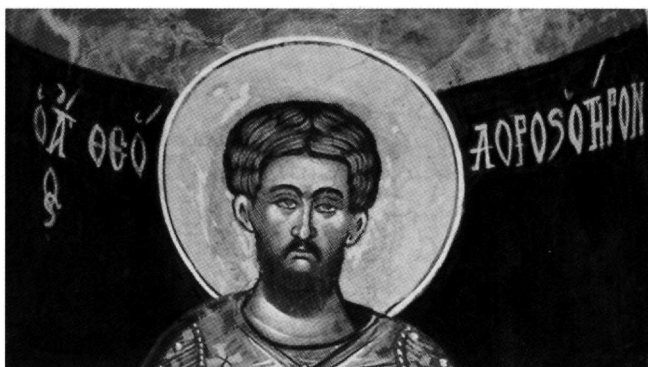
τητα για μια πληρέστερη θεώρηση του γραπτού διακόσμου του ναού... και για μια εξέταση της θέσης και της σημασίας του... στην καλλιτεχνική παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας»¹⁷.

Μικρό δείγμα από τη ζωγραφική των αόρατων πλέον τοιχογραφιών των Αγίων Αναγύρων έδωσε ο Θ. Παπαζώτος στο σχετικό άρθρο του¹⁸ (Εικ. 3). Πρόκειται για απεικόνιση του προφήτη Ιωνά από τη Ρίζα του Ιεσσαί. Ο Ιωνάς κρατεί με τα δύο του χέρια ανοικτό ειλητό με έντονους τους οδηγούς του κειμένου. Καθώς όμως τα σχήματα των γραμμάτων δεν φαίνονται καθαρά, είναι δύσκολο να εκτιμηθεί εάν γράφτηκαν από τον γραφέα της κτητορικής επιγραφής ή από κάποιον άλλο καλλιτέχνη του ίδιου συνεργείου.

¹⁷ Παπαζώτος 1980, 420-421.

¹⁸ Στο ίδιο, πίν. 24, σημ. 21, εικ. 2.

¹⁹ A. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560), application d'un nouveau langage pictural par le*

Εικ. 5. Λιτή μονής Ξενοφώντος. Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Λεπτομέρεια (αρχείο Γ. Φουστέρη).

Η έλλειψη επαρκούς εποπτικού υλικού από το ναό των Αγίων Αναγύρων καθιστά δύσκολη την εκτίμηση του έργου του ζωγράφου, για τα χρόνια που προηγήθηκαν πριν από την τοιχογράφιση της τετρακίονιας λιτής στη μονή Ξενοφώντος. Η μετάβασή του στο Άγιον Όρος για την ανάληψη τοιχογράφησης ενός τόσο μεγάλου χώρου με πλούσιους χορηγούς από την Κάτω Βλαχία, σημαίνει ότι είχε γίνει ευρύτερα γνωστός.

Ο Θεοφάνης εμφανίζεται στη μονή Ξενοφώντος ως ένας καταξιωμένος καλλιτέχνης. Ο χρωστήρας του, τόσο στη γραφή, όσο και στην τεχνοτροπία, δεν έχει καμιά σχέση με την καλλιτεχνική παράδοση της λεγόμενης «κρητικής σχολής», όπως τουλάχιστον τη γνωρίζουμε από το Άγιον Όρος και τα Μετέωρα. Αλλά ούτε και με την τέχνη του Φράγκου Κατελάνου που εργαζόταν τρία χρόνια πριν στη μονή της Λαύρας¹⁹.

Το έργο του Θεοφάνη που μας απασχολεί, μπορεί πλέον να εκτιμηθεί από τις ήδη καθαρισμένες τοιχογραφίες της λιτής της μονής Ξενοφώντος. Πρόκειται για ένα πλούσιο σύνολο ζωγραφικής, που περιμένει τον μελετητή του. Σε ό,τι αφορά τις επιγραφές που συνοδεύουν τις παραστάσεις, είναι γραμμένες από το χέρι που έγραψε την κτητορική επιγραφή της λιτής και την αντίστοιχη στον κοιμητηριακό ναό της μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου στο Παγγαίο (Εικ. 4-9)²⁰.

Όσον αφορά τον τόπο διαμονής του Θεοφάνη, που μαρτυρείται ως μοναχός στην κτητορική επιγραφή της

peintre thébain Frangos Catellanos, Villeneuve d'Ascq 1999.

²⁰ Δεν αποκλείεται να υπάρχει και κάποιος μαθητής στη λιτή της μονής Ξενοφώντος, μαθημένος στη γραφή του δασκάλου.

Εικ. 6. Αιτή μονής Ξενοφώντος. Η Παναγία βρεφοκρατούσα (αρχείο Γ. Φουστέρη).

μονής Ξενοφώντος, θα ήταν εύλογο να αναζητηθεί κάποιο μοναστήρι. Κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε μέλος της μοναστικής κοινότητας που διαβίωνε μόνιμα στη μονή του Παγγαίου, μετά την αποχώρηση της ομάδας των Βατοπεδινών που είχε προηγηθεί και που είχε εγκα-

τασταθεί εκεί προσωρινά με στόχο την αναδιοργάνωσή της²¹. Όπως είναι γνωστό, στις αρχές του 16ου αιώνα, η άλλοτε ευημερούσα μονή του Παγγαίου είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή από τους Τούρκους. Σφαγιάστηκαν σχεδόν όλοι οι μοναχοί και υπέπεσε σε ερήμωση.

Στα μέσα του 16ου αιώνα η μονή του Παγγαίου γνώρισε οικοδομική άνθηση με την οικονομική συνδρομή των όμορων μητροπόλεων, κυρίως της Δράμας και των Σερρών, αλλά και από άρχοντες, όπως προκύπτει από σειρά ιδρυτικών επιγραφών²². Προφανώς, πίσω από την αθρόα προσέλευση για οικονομική βοήθεια, βρισκόταν ο εκάστοτε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ενέργεια αναμενόμενη, αφού η μονή ήταν σταυροπηγιακή. Παράλληλα με την οικονομική ενίσχυση ήταν αναγκαία και η επάνδρωσή της με μοναχούς ποικίλων διακονημάτων, άξιους να επαναφέρουν την παλαιά αίγλη της μονής.

Το έμπυχο υλικό μπορούσε να είναι από οπουδήποτε, ακόμη και από πολύ μακρινές περιοχές του άλλοτε βυζαντινού κόσμου. Ανάμεσα στους νεοφερμένους θα πρέπει να ήταν και ο Θεοφάνης, ο οποίος θα ήταν πολύ πιο χρήσιμος ως γραφέας χειρογράφων, παρά ως ζωγράφος. Για τον τόπο καταγωγής του μοναχού Θεοφάνη, μη διαθέτοντας γραπτές μαρτυρίες, θα ήταν θεμιτό να εξαντλήσουμε τα όσα προσφέρουν τα εξωτερικά στοιχεία των επιγραφών που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το πρόσωπό του. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να αναζητηθεί η προέλευση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικής του γραφής και ειδικότερα οι τόποι, όπου χρησιμοποιούνται τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της, όπως οι κόμβοι και το τελικό σίγμα.

Από την έρευνα που επιχείρησα, προέκυψε ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν απαντούν στον ηπειρωτικό χώρο της ελληνικής επικράτειας ούτε και πέραν των βόρειων συνόρων, τουλάχιστον έως τα μέσα του 17ου αιώνα. Μοναδική εξαίρεση μέσα στο 16ο αιώνα αποτελεί μία σφραγίδα της μονής Δουσίκου με «αναγραφόμενη»²³ χρονολογία 1549²⁴. Πρόκειται όμως για κινητό αντικεί-

²¹ Πασχαλίδης 1996, 75-76.

²² Ζησίου 1913, 201. Μουτσόπουλος 1997, πίν. 60 (αριθ. 155), 64 (αριθ. 166), 75 (αριθ. 193), 80 (αριθ. 206), όπου δίνεται ακόμη ένα απόγραφο στον πίν. 53 (αριθ. 129), αλλά πρόκειται για την ίδια επιγραφή που σχεδιάζεται με διαφορετικό τρόπο στον πίν. 75 (αριθ. 193). Η συγκεκριμένη επιγραφή ανάγεται στο έτος 1607/8, η τελευταία στο 1621/2 και οι δύο πρώτες στα έτη 1552/3 και 1567/70, αντίστοιχα, ενώ εκείνη του Ζησίου στο 1554/5.

²³ Η εντός εισαγωγικών λέξη υπονοεί ότι το πραγματικό έτος Χριστού ενδέχεται να είναι το προηγούμενο από το αναγραφόμενο,

επειδή δεν γνωρίζουμε αν στο μέρος που κατασκευάστηκε η σφραγίδα χρησιμοποιούσαν την από Χριστού χρονολογία με αφετηρία την 1η Σεπτεμβρίου ή την 1η Ιανουαρίου. Για το συγκεκριμένο αυτό ζήτημα βλ. Γ. Βελένης, «Χρονολογικά συστήματα σε επιγραφές και χειρόγραφα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (επιστημ. επιμ. Β. Άτσαλος - Ν. Τσιρώνη), Αθήνα 2008, 663 κ.ε.

²⁴ Δ. Σοφινός, *Ιστορικά σχόλια σε επιγραφές, επιγράμματα, χαράγματα και ενθυμήσεις της μονής Δουσίκου*, Αθήνα 1984, 72.

Εικ. 7. Λιτή μονής Ξενοφώντος. Ο άγιος Ιωάννης ο Προδρόμος με συνοδευτικές επιγραφές από μαρτύρια αγίων (αρχείο Γ. Φουστέρη).

μενο και, επομένως, θα μπορούσε να είχε παραγγελθεί σε ξένο τόπο. Ίσως σε ένα απομακρυσμένο καλλιτεχνικό κέντρο που παρήγαγε τέτοιου είδους διαπιστευτήρια.

Τα γράμματα στη σφραγίδα της Μονής Δουσίκου έχουν χαρακτηριστικά έντυπης γραφής. Οι λέξεις με ακροτελεύτιο σίγμα είναι όλες γραμμένες με σχήμα τελικό. Η από Χριστού χρονολογία δίνεται με αραβικούς αριθμούς, κάτι εντελώς ασυνήθιστο στο χώρο της κεντρικής και της

βόρειας Ελλάδας, τουλάχιστον έως το 1622, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Καστοριά²⁵.

Ένα άλλο κινητό αντικείμενο που φέρει στις επιγραφές του ένα παρόμοιο είδος τελικού σίγμα, είναι η στάχωση ενός ευαγγελίου, το οποίο προέρχεται από τη μονή της Μολυβδοσκεπάστου και φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων²⁶. Φέρει από Χριστού χρονολογία με ελληνικούς αριθμούς (*αφπε* = 1585)²⁷ και συνιστά

²⁵ Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, Αθήνα 2002, 43-44 (Ταξίαρχης του «Γσιατσαπά»).

²⁶ Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 338, πίν. 317β, όπου απλώς αναφέρεται, αλλά δίνεται καλή φωτογραφία. Για τη συγκεκριμένη στάχωση βλ. Α. Χατζημυχάλη, «Η στάχωση

του ευαγγελίου της 'Υπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανής Μολυβδοσκεπάστου», *ΗπειρωΧρ* 15 (1940), 175-182.

²⁷ Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν τίθεται ζήτημα εναλλακτικού έτους, επειδή μνημονεύεται ο μήνας Φεβρουάριος.

Εικ. 8. Λιτή μονής Ξενοφώντος. Ο άγιος Πήγασος. Λεπτομέρεια (αρχείο Γ. Φουστέρη).

Εικ. 9. Λιτή μονής Ξενοφώντος. Το μαρτύριο του αγίου Στεφάνου. Λεπτομέρεια (αρχείο Γ. Φουστέρη).

δωρεά τριών Ηπειρωτών, ο πρώτος από τους οποίους έφερε τον τίτλο του ποστέλνικου²⁸, δηλωτικό ξενιτεμού του στη Μολδοβλαχία. Ο τόπος κατασκευής της στάχωσης παραμένει πρόβλημα ανοιχτό.

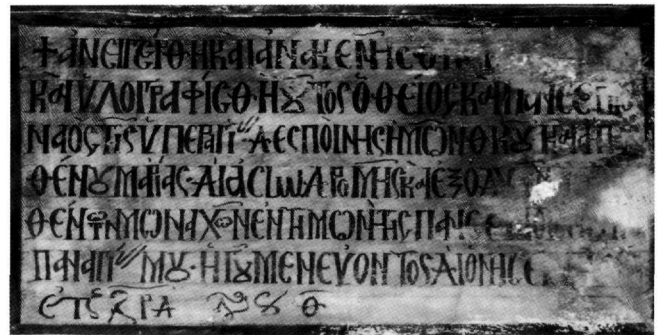
Το αναζητούμενο είδος γραφής απαντάται και σε ένα παράδειγμα από το χώρο της μνημειακής τέχνης, γεγονός ιδιαίτερης σημασίας από άποψη μεθοδολογικής προσέγγισης. Πρόκειται για την κτητορική επιγραφή του ναού της Μεγάλης Παναγιάς στη Σάμο²⁹, όπου το τελικό σίγμα χρησιμοποιείται κατά 70%, ενώ το μνηοειδές σε πολύ μικρότερο ποσοστό (Εικ. 10). Η χρονολογία δηλώνεται με έτος από κτίσεως κόσμου, ζρδ' (= 1595/6).

Η συχνή παρουσία του τελικού σίγμα στις τοιχογραφίες της Μεγάλης Παναγιάς στη Σάμο, ένα μεγάλο νησί που συνδεόταν ανέκαθεν πολιτιστικά με τις απέναντι ακτές της Μικράς Ασίας, έχει ιδιαίτερη σημασία. Αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ο συγκεκριμένος τύπος γράμματος πέρασε στη μνημειακή τέχνη των ανατολικών περιοχών αρκετά νωρίς. Το επόμενο κατά χρονολογική σειρά παράδειγμα in situ προέρχεται από τα Δωδεκάνησα και ειδικότερα από τη μονή του Αγίου Ιωάννου στην Πάτμο. Πρόκειται για μία εγχάρακτη επιγραφή γραμμένη πάνω σε μάρμαρο με αναγραφόμενο έτος, αχκέ' (= 1625)³⁰. Η επιρροή της έντυπης γραφής και σε ενεπίγραφα έργα λιθοξοϊκής του ανατολικού Αιγαίου είναι σαφής.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την παρουσία κόμβων σε πλήθος κάθετων κεραίων, όπως συμβαίνει στη γραφή του Θεοφάνη, η αναζήτηση πρώιμων επιγραφών αυτού του είδους στάθηκε άκαρπη. Τα παραδείγματα είναι πολύ νεότερα και πληθθαίνουν μετά τα μέσα του 17ου αιώνα.

Βέβαια, πρόκειται για έναν εικαστικό χειρισμό που απαντά και σε πολύ προγενέστερους χρόνους, αλλά κατά κανόνα σε περιορισμένο αριθμό γραμμάτων, κυρίως στο γιώτα και το ταυ.

Το ενδιαφέρον είναι ότι το πιο πρώιμο χρονολογημένο παράδειγμα με κόμβους σε πολλά γράμματα το βρίσκουμε και πάλι στη μονή του Παγγαίου, σε μία μεγαλογράμματη

Εικ. 10. Κτητορική επιγραφή στη μονή της Μεγάλης Παναγιάς στη Σάμο (αρχείο Μ. Παρχαρίδου).

²⁸ Στις αφιερωτικές επιγραφές διαβάζουμε: α) + Δέησης του δούλου του Θεού Ιωάννου βησιτάρη, και β) + Δέησης του δούλου του Θεού Μταθέου (Ματθαίου) ποστέλνικου κέ Ήσαρης Σφράντζου κέ Ήσαρης Οξηότη. Για τους σχετικούς τίτλους και τα πρόσωπα βλ. Α. Φαλάγγας, «Μορφές Ηπειρωτών στις ρουμανικές χώρες κατά τον ύστερο βαλκανικό Μεσαίωνα», *Δωδώνη* 33 (2004), 388-344, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία για το ευαγγέλιο.

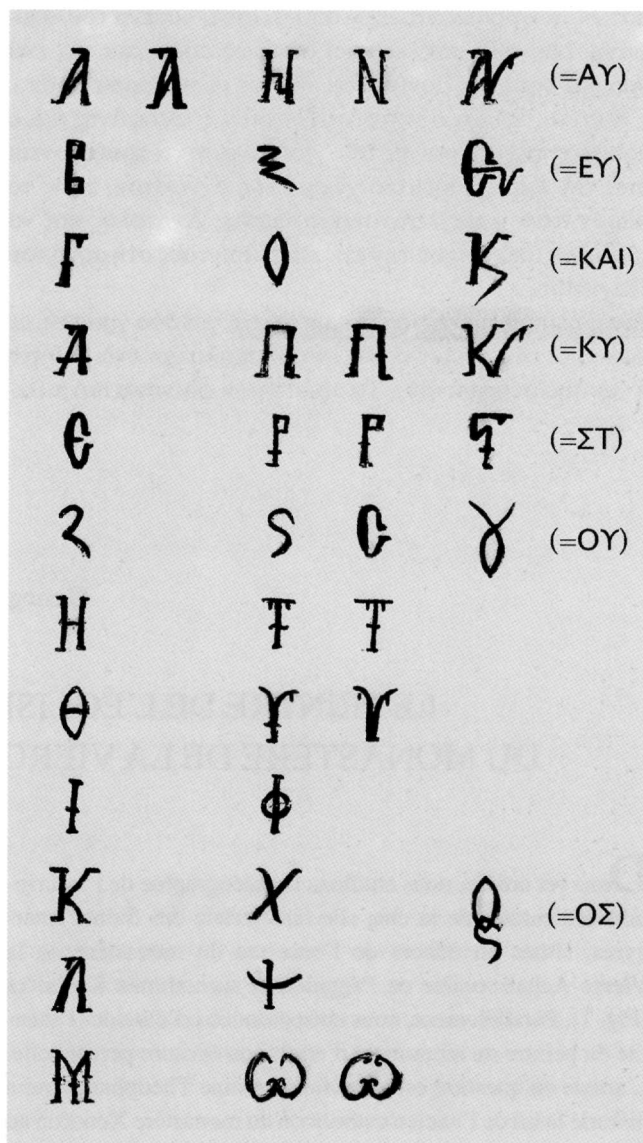

Εικ. 11. Ιδρυτική επιγραφή στο νότιο τοίχο του ηγουμενείου της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου στο Παγγαίο (αρχείο Μ. Παρχαρίδου).

μαρμάρινη επιγραφή, εντοιχισμένη στο μεσημβρινό τοίχο του σημερινού ηγουμενείου, όπου διαβάζουμε (Εικ. 11):

+ Τοῦ πανζομιερωτάτου / μητροπολίτου Σερωῶν κυ/ ροῦ Ἀρσενίου ἔξοδος / ἔτους ζξά' ἰν(δικ)τι(ῶνος) ια'. Το αναγραφόμενο από κτίσεως κόσμου ἔτος ζξά' (=1552/3) είναι το πρώτο εκείνης της δεκαετίας, μέσα στην οποία τοιχογραφήθηκε ο κοιμητηριακός ναός της ίδιας μονής με χορηγό τον μητροπολίτη Δράμας Ιωακείμ Γ'. Η γραπτή επιγραφή του ναού των Αγίων Αναργύρων γράφτηκε στο δεύτερο μισό της ίδιας δεκαετίας. Πολλά από τα γράμματα της εγχάρακτης επιγραφής του ηγουμενείου είναι ολόδια με τα αντίστοιχα της γραπτής του ναού των Αγίων Αναργύρων, που αποδόθηκε στο χέρι του Θεοφάνη. Έντονη ομοιότητα παρουσιάζουν τα γράμματα Δ, Θ, Ι, Κ, Μ, Ν, Ξ, Ο, Π, Σ, Τ, ενώ τα Α, Ε, Λ, Ρ, Υ, Ω διαφέρουν, κυρίως το τελευταίο, που έχει μια ιδιαίτερη μορφή.

Προφανώς, η μαρμάρινη επιγραφή του ηγουμενείου δεν σχεδιάστηκε από τον χαράκτη, αλλά από κάποιον καλλιγράφο, πρακτική γνώση που έφθασε έως τις ημέρες μας³¹. Ο λιθοξόος απλώς τη χάραξε και μάλιστα με έναν τρόπο ιδιαίτερα καλλιτεχνικό, αποδίδοντας ακόμη και τους κόμβους. Τα διαφορετικά σχήματα ορισμένων γραμ-

Εικ. 12. Πίνακας με τα γράμματα του μοναχού Θεοφάνη από την επιγραφή της μονής Ξενοφώντος (ψηφιακή επεξεργασία Κ. Βελένης).

²⁹ Ευχαριστώ τη Μ. Παρχαρίδου για τη φωτογραφία της κτητορικής επιγραφής από τη Μεγάλη Παναγιά της Σάμου. Για επιπλέον επιστημολογικό υλικό βλ. Ν. Πασσάς, *Αί τοιχογραφίαι του καθολικού της μονής Μεγάλης Παναγίας της Σάμου*, Αθήνα 1982, όπου, δυστυχώς, οι εικόνες που συνοδεύουν το κείμενο είναι μικρές και κακοτυπωμένες. Ωστόσο, διακρίνεται σε κάποιες συνοδευτικές επιγραφές παραστάσεων το τελικό σίγμα, αλλά όχι σε όλες, όπως συμβαίνει στη μονή Ξενοφώντος.

³⁰ Σ. Παπαδόπουλος - Κ. Φατούρου, *Επιγραφαί της Πάτμου*,

Αθήνα 1966, 14, 115, πίν. 8α.

³¹ Ζωντανό παράδειγμα της εποχής μας αποτελεί ο ομότιμος καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος, ο οποίος, όπως με διαβεβαίωσε ο ίδιος, ήταν εκείνος που σχεδίασε τα γράμματα στις μαρμάρινες επιγραφές της μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια χαραχτηκαν από λιθοξόο. Τον ευχαριστώ που επιβεβαίωσε την υπόνοια που είχα, όταν με απασχολούσαν ζητήματα νεοβυζαντινής γραφής, ένα θέμα με ιστορικές και εικαστικές επεκτάσεις που έχει το δικό του ενδιαφέρον.

μάτων, που βρίσκονται έξω από τα συνηθισμένα του Θεοφάνη, οδηγούν στην άποψη ότι ίσως πρόκειται για ένα γραφέα της ίδιας μονής, που έγραφε με παρόμοιο τρόπο. Ενδέχεται λοιπόν ο γραφέας-ζωγράφος Θεοφάνης και ο γραφέας της επιγραφής του ηγουμενείου να προέρχονται από τον ίδιο μαθησιακό χώρο ενός άγνωστου, προς το παρόν, τόπου της λατινοκρατούμενης Ανατολής και να επέλεξαν από κοινού την εγκατάστασή τους στη μονή του Παγγαίου.

Είναι ηλίου φαινότερο ότι πρόκειται για δύο γραφείς με μαθησιακούς δεσμούς, για ένα δάσκαλο και ένα μαθητή ή για δύο συμφοιτητές. Το πρώτο μου φαίνεται πιο πιθα-

νό, επειδή η επιγραφή του ηγουμενείου αρχαΐζει, ενώ οι δύο γραπτές επιγραφές του Θεοφάνη χαρακτηρίζονται από νεωτερισμούς, ιδίως εκείνη της μονής Ξενοφώντος (Εικ. 2 και 12)³².

Με βάση όλα τα παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο γραφέας-ζωγράφος Θεοφάνης έμαθε γράμματα σε λατινοκρατούμενη περιοχή και σε τόπο με έντονη βυζαντινή παράδοση στη ζωγραφική. Κατά πάσα πιθανότητα μαθήτευσε σε κάποιο νησί του ανατολικού Αιγαίου, χωρίς να αποκλείεται και το ενδεχόμενο της μαθητείας του σε κάποια μεγάλη ελληνόφωνη πόλη της απέναντι παραλιακής ζώνης της Μικράς Ασίας.

Georgios Velenis

LE PEINTRE DE L'ÉGLISE DES SAINTS ANARGYRES DU MONASTÈRE DE LA VIERGE ACHEIROPOIÈTE À PAGGAION

Dans cet article, nous étudions la paléographie de l'inscription dédicatoire de la chapelle ciméterielle des Saints Anargyres, située en dehors de l'enceinte du monastère de la Vierge Acheiropoïète de Paggaion et surnommée Kosinitza (Fig. 1). Parallèlement, nous entreprenons d'élucider l'identité du peintre du monument d'après son écriture personnelle. L'artiste en question est identifié au moine Théophanes qui a historié la liti de l'ancien catholicon du monastère Xenofon au

Mont Athos (Fig. 2-9). D'après la tradition graphologique de l'écriture spécifique de ses inscriptions, nous discutons la question de la provenance du moine Théophanes (Fig. 12). Nous constatons qu'il s'agit d'un peintre ainsi que d'un copiste des manuscrits et qu'il appartenait à la communauté monastique du monastère de Paggaion. En ce qui concerne le lieu d'origine et le milieu artistique du peintre, nous proposons la région de l'Egée orientale.

³² Η ψηφιακή επεξεργασία του πίνακα με τα γράμματα του Θεοφάνη έγινε από τον Κ. Βελένη, φοιτητή της Σχολής Καλών Τεχνών του ΑΠΘ.